

O'ZBEK MILLIY CHOLG'U ASBOBLARINING JAMIYAT MA'NAVIY MADANIYATINI BOYITISHDAGI ROLI VA TA'SIRI

T.N.Shokirov
toxir1304@gmail.com
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq cholg'ularining jamiyat ma'naviy yuksalishida o'rni va ahamiyati haqida fikr yuritilgan. O'zbek xalq cholg'ulari inson ma'naviyatini oshirib, uning milliy qadriyatlarimizga bo'lgan munosabati, hurmati, izlanishi hamda milliy an'analarimizni yanada ko'proq bilishini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: cholg'u, ma'naviyat, milliy, meros, musiqa, qadriyat, an'ana

THE ROLE AND INFLUENCE OF UZBEK NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS IN ENRICHING THE SPIRITUAL CULTURE OF SOCIETY

T.N.Shokirov
toxir1304@gmail.com
Fergana State University

Abstract: This article discusses the role and significance of Uzbek folk instruments in the spiritual upliftment of society. Uzbek folk instruments enhance human spirituality, enhance our attitude to, respect for, and pursuit of our national values, and ensure greater knowledge of our national traditions.

Keywords: instrument, spirituality, national, heritage, music, value, tradition

KIRISH

Xozirgi davrda oliy o'quv yurtlarida, konsert tashkilotlarida hamda havaskoriik jamoalarida keng ishlatilayotgan musiqa amaliyotiga kiritilgan cholg'u asboblari O'rta Osiyo respublikalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonning Ilmiy-tekshirish laboratoriyasi tomonidan qayta ishlanib takomillashtirilgan. Qayta ishlanmasdan avvalgi xolatdagi musiqa asboblari Toshkent, Leningrad, Moskvadagi muzeylarda ko'rgazmaga qoyilgan. Milliy cholg'u asboblarini takomillashtirish bo'yicha laboratoriya faoliyatining hamda orkestrlar tuzilishining ahamiyati to'g'risida mamlakatimizning taniqli san'at arboblari va chet ellik mehmonlar gapirishgan. Cholg'u asboblarini ilmiy asosda rivojlantirish, ularning tovush imkoniyatlarini kengaytirish va zamonaviy ijrochilik talablari bilan uyg'unlashtirish borasidagi laboratoriya izlanishlari katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan amaliy tajribalar nafaqat milliy musiqa merosini

boyitadi, balki yangi avlod cholg'ularini yaratish uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

Ukraina xaqiqati gazetasining 1952- yil 10- avgust sonida "Qardosh O'zbekiston san'ati" nomli maqola chop etilgan. "O'zbekiston Respublikasi Xalq cholg'u orkestrining Ukrainaning qator katta shaxarlarida shuningdek, poytaxt Kiyevda namoyish etilgan konsert programmasi ukrainalik musiqa ixlosmandlari uchun juda ibratlidir. Bizning oldimizda xam Kievda ukrain xalq cholg'u orkestrini tashkil qilishdek murakkab vazifasi turibdi. Qardosh xalqlar Rus va o'zbek san'atkorlarining bu ishdagi tajribalari bizga bu ishda albatta yordam beradi...", - deb yozilgandi. Xitoylik mashhur musiqashunos kompozitor Xo Li Tin "Jenminjibao" gazetasida berilgan maqolasida (bu maqola «Советская музыка» jurnalinhig 1957- yil 1- sonida ham berilgandi) jumladan bunday fikrlarni bildirgandi: "...Masalan, O'zbekiston milliy cholg'u orkestri faqatgina o'z milliy asarlarinigina emas, balki dunyo kompozitorlari yozgan murakkab simfonik asarlarni ham ijro eta oladi. Bundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ulardagi ijrochilik mahorati yuqori darajada rivojlanganini xamda, milliy cholg'u orkestrining imkoniyatlari balandligini tushunish qiyin emas".

O'zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi T.N.Qoriniyoziy: "Rekonstruksiyalash ushbu cholg'u asboblarning akustik sifatini yaxshilashga ko'maklashdi, shuningdek, notalar bo'yicha chalish imkoniyatini osonlashtirdi. Rekonstruksiyalangan cholg'uda o'zbek ijrochilik uslubining o'ziga xosligini buzmaganda har qanday ko'p ovozli asarni notalar bo'yicha ijro etish mumkin, bu ulkan prinsipial ahamiyatga ega"¹, - deb yozgandi

ADABIYOTLAR TAHLILI

Juda ko'plab musiqashunos olimlar, sozandalar, kompozitorlar, san'at va madaniyat arboblari tajriba laboratoriyasi ishi bilan bevosita xabardor bo'lib uni tahlil qilib borganlar, O'z ilmiy tadqiqotlarida, kitoblarida ba'zi bir fikrlarini yozib qoldirishgan. Shu fikr-mulohazalardan quyida ayrimlarini bayon etamiz: A.I.Petrosyan boshchiligidagi rekonstruksiyalangan cholg'u asboblarni yaratish bilan shug'ullanuvchi Toshkent ustaxonasining faoliyati xalq cholg'u orkestrlarining shakllanishi va taraqqiyotida shubxasiz muhim o'rin tutdi. Bu maskanda turli yo'nalishlarda keng amaliy sinovlar o'tkazildi, nazariy bilimlar asosdagi hisob-kitob ishlari bajarildi, shuningdek, turli cholg'u oilalarining tajribaviy namunalariga ishlov berilib, ular tayyorlandi. Men Toshkent va Olmatidagi konservatoriyalarda bo'ldim, milliy filarmoniya konsertlarida ixtirokor etdim. Ushbu shaxarlarda maxalliy sozandalardat shunday milliy cholg'u orkestrlari shakllanganki, odam hayratdan lol qoladi. Aslida bizda ham barcha shu turdagi milliy cholg'u asboblari mavjud, biroq ularga e'tibor qaratib, ular ustida ishlashni hech kim lozim topmaydi. O'zbekistonda

1 «Очерки истории культуры Советского Узбекистана». М., 1955. С. 428.

har bir cholg‘u asbobi puxta ilmiy amaliy o‘rganilib, kamchiliklari bartaraf etiladi va ular yordamida nafaqat xalq qo‘shiqlari, balki klassik kompozitorlar asarlari ham ijro etilishi mumkin. Y.V.Keldish san‘atshunoslik faniari doktori, professor: “Institutimiz huzuridagi tajriba laboratoriyasi tomonidan yaratilgan o‘zbek, qirg‘iz va turkman xalq cholg‘ularining yangi namunalaridan iborat to‘plam doimiy ko‘rgazma sifatida namoyishga qo‘yilgan bo‘lib, u sovet ittifoqi hududidan hamda xorijiy mamlakatlardan tashrif buyuruvchi mehmonlarda katta qiziqish uyg‘otmoqda. Ushbu eksponatlar boshqa respublikalar yaratgan shunga o‘xshash namunalardan o‘rin olgan holda, sovet mahoratli ustalari tomonidan milliy cholg‘u madaniyatini rivojlantirish borasida qo‘lga kiritilgan muvaffaqiyatlarni yorqin aks ettiradi”.

Nepal davlati madaniyat vazirining o‘rinbosari, Xofle - madaniy korporatsiya bosh direktori, Krotxa - mashhur Nepal qo‘shiqchisi: “Bu yerda qadimiy xalq cholg‘ularining zamonaviy talablarga moslashtirilib takomillashtirilgan namunalaridan iborat kolleksiyani ko‘rib, katta taassurotga ega bo‘ldik. Chunki madaniyat geografik chegaralar bilan cheklanmaydi, sizlarning va bizlarning sozlarida uchraydigan umumiyliklar buni yana bir bor tasdiqlaydi. Eng muhim jihat shundaki, biz uchun xalq cholg‘u asboblarini rekonstruksiya qilish va rivojlantirish borasida qo‘llanilayotgan zamonaviy texnologiyalarni o‘rganish zarur va foydalidir.” Hind olimi M.S.Gautami “Toshkentda professor Petrosyans rahbarlik qilayotgan laboratoriyaga bo‘lgan safarim menda katta taassurot qoldirdi. U yerda qadimiy xalq musiqiy asboblarini zamonaviy ilm-fan asosida takomillashtirish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar bilan tanishdim. Professor turli xalq cholg‘ularining shakli, tovush xususiyatlari, diapazoni va sozlash usullarini qanday yangilash mumkinligi, shuningdek, ular yordamida g‘arb klassik musiqasini ham ijro etish imkoniyatlari yaratilayotgani haqida batafsil ma‘lumot berdi.

Turkiy xalqlar cholg‘u asboblarining barcha jihatlari hisobga olingan holda yaratilgan yangi modellarning turfa xil chizmalari bilan ham tanishtirdi. Xalq musiqasi va milliy cholg‘ularga boy mamlakatda bu kabi laboratoriyaning mavjudligi albatta katta yutuq hisoblanadi. Mening Vatanim - Hindiston ham boy musiqiy an‘analar va cholg‘ularga ega. Shu sabab musiqiy laboratoriyaga qilgan tashrifim va professor Petrosyansning izlanishlari menga kuchli ilhom bo‘ldi. Yaqin kelajakda shunday yondashuvlarni o‘z yurtimizda ham tatbiq etishimizga umid qilib qolaman.

M.I.Imxaniskiy - san‘atshunoslik fanlari doktori, Gnesin nomidagi Rossiya Davlat musiqa akademiyasi (Moskva sh.) professori: “Laboratoriyada mavjud cholg‘u asboblarining turi, shakli va ijro imkoniyatlaridagi rang-baranglik insonga katta taassurot qoldiradi. Ustalar, konstruktorlar hamda rekonstruktorlarning milliy cholg‘ular ildizini asrab qolishga qaratilgan ijodiy izlanishlari, ularning yangicha yondashuvlari e‘tiborga molik. Meningcha, laboratoriyaning bugungi faoliyati nafaqat O‘zbekiston, balki butun Sharq xalqlarining musiqa merosini rivojlantirishda muhim

o‘rin tutadi. Shuningdek, bu yo‘nalishda olib borilayotgan izlanishlar rus xalq cholg‘u asboblari uchun ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Zero, V.V.Andreyev va uning izdoshlari boshqa slavyan xalqlarida balalayka kabi cholg‘ularning yangi turlarini, xususan tovush jihatidan yetarli darajada rivojlantirilmagan sekunda va alt kabi variantlarini yaratishga intilganlar.

NATIJA VA MUHOKAMA

Milliy cholg‘ularni hamda ularda ijro etish madaniyatini mukammallashtirish g‘oyasining ilg‘or mohiyatini tasdiqlaydi. “Badiiy jarayonning har qanday sohasini o‘rganishda gap faqat ijod haqida hamda ijod natijalarini takrorlash haqidagina emas, balki tinglovchi haqida, ya’ni ijod, ijrochilik va tinglovchining o‘zaro aloqasi haqida ham boradi. Iste’dodli sozandaga professional mahoratni ancha tez o‘rgatish mumkinligi isbotlangan, biroq ommaviy tinglovchini tarbiyalash - ancha qiyin va uzoq davom etadigan jarayondir”.¹

Qisqa vaqt ichida milliy respublikalarda, jumladan O‘zbekiston Respublikasida ham, opera, balet, simfoniya, oratoriya kabi murakkab musiqiy janrlar o‘zlashtirildi. Ammo mazkur san’at turlarini idrok eta oladigan, ularni qadrlaydigan tinglovchi auditoriyasini shakllantirish oson kechmadi. Shu boisdan takomillashtirilgan o‘zbek xalq cholg‘u asboblari va ular asosidagi akademik ijrochilikning ahamiyati yanada ortdi. Chunki ular keng jamoatchilikni, ayniqsa yoshlarni, estetik jihatdan tarbiyalash, ularni professional, yozma va ko‘p ovozli musiqani anglashga tayyorlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bugungi kunda aynan shu yo‘nalish tinglovchilarda san’atga bo‘lgan didni yuksaltirish, ularning ma’naviy olamini boyitish hamda badiiy ijod bilan uni qabul qilish o‘rtasida vujudga keladigan ma’naviy masofani kamaytirishda eng samarali omillardan biri bo‘la oladi.

Asrlar davomida shakllangan an’anaviy kuy-yo‘llar va xalqning ularni qabul qilish madaniyati o‘zbek jamiyatining barcha qatlamlari uchun tushunarli va yaqin bo‘lishi tabiiydir. Uzoq vaqt mobaynida o‘z musiqiy merosini yaratib, uni o‘ziga xos usulda idrok etib kelgan xalq uchun tuzilishi boshqacha bo‘lgan musiqa, yozma kompozitorlik an’analari va yangi ijrochilik uslublarini birdaniga qabul qilish oson emas. Bunday yangiliklarni o‘zlashtirish bosqichma-bosqich o‘rgatishni talab etadi.

“Har qanday mamlakatda umuminsoniy madaniyatni muayyan darajaila o‘zlashtirgan ziyolilarga qaraganda o‘ziga xos madaniyat vakillari beqiyos ko‘p. O‘z madaniyati osonlik bilan, ko‘p kuch sarflamay - ona suti bilan, odatiy muhit ta’sirida o‘zlashtiriladi. Umuminsoniy madaniyatni o‘zlashtirish iichun ko‘p yil kuch-g‘ayrat sarflash, iqtidor va katta moddiy va mehnat sarfi talab etiladi”².

O‘zbekistonda XX asrning 60-70-yillarida bolalar ijrochilik jamoalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratildi. Shu davrda dutor, rubob kabi milliy

1 Н. Шахназаров. О национальном в музыке. М., 1968. С. 5.

2 А. А. Гафуров. Политометрия: анализ и оптимизация общественного развития. Ташкент, 2000. С.181—182.

cholg'ularning takomillashtirilgan turlari yaratilib, ular asosida o'quvchilar saroylari, BMMLar va umumta'lim maktablarida bolalar ansambllari hamda orkestrlar tashkil etildi. Ushbu jamoalarning repertuariga nafaqat milliy musiqamiz, balki qardosh xalqlar kuy-qo'shiqlari, jahon klassik merosi hamda zamonaviy kompozitorlar asarlarining eng sara namunalarini kiritish an'anaga aylandi. Turli xalqlar va janrlarga oid musiqiy asarlar o'quvchilar repertuarida mustahkam o'rin egallab, o'zbek xalq kuylarining kompozitorlar tomonidan qayta ishlangan "Oromijon", "Dutor bayoti", "Ufori nasrulloi" kabi namunalariga ham keng yo'l ochildi.

Bolalar orkestrlari tomonidan puxta ijro etilgan ushbu repertuar takomillashtirilgan cholg'ularning tovush diapazoni yanada kengayganini yaqqol ko'rsatadi. Bunday cholg'ular asosida tuzilgan jamoalar o'quvchilarda baynalmilal madaniy didni shakllantirish, ularni boshqa xalqlar musiqiy merosi bilan tanishtirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunga kelib esa takomillashtirilgan milliy cholg'ular respublika musiqa hayotida o'zining barqaror o'rnini egalladi. Ular an'anaviy ijrochilik timsolini saqlagan holda, xromatik temperatsiyaga moslashtirilgani, akustik imkoniyatlarining yaxshilanishi, pardalar tizimining aniq va qulayligi tufayli keng ommani musiqa ijodiyotiga jalb etishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Bu jarayon ayniqsa avlodlar davomida og'zaki an'ana hukm surgan O'zbekiston uchun g'oyat muhim omildir.

Shu bois takomillashtirilgan xalq cholg'ulari va ularda ijrochilik amaliyoti nafaqat og'zaki an'anaviy ijrochilik nuqtai nazaridan, balki yozma, ko'p ovozli musiqiy ijrochilik jihatidan ham o'rganilishi lozim. Milliy cholg'ularda ijro etiladigan an'anaviy tinglab o'rganish usuli O'zbekiston musiqa madaniyatining ajralmas qismi bo'lib qolgan bo'lsa-da, u yagona yo'l emas. Akademik yo'nalishdagi professional kompozitorlik ijodi va jamoaviy hamda individual yozma ijrochilik amaliyotining shakllanishi natijasida an'anaviy ijrochilik yangi mazmun kasb eta boshladi. Milliy cholg'ularni zamonaviy talablarga mos takomillashtirish va yozma ijrochilik madaniyatini chuqur o'zlashtirish esa bugungi musiqa ta'limi va ijodiy jarayonning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. "respublikalar va avtonom viloyatlarda yangi cholg'u asboblari va ulardan tuzilgan orkestrlar bilan bir qatorda milliy kuylarni ularning barcha eng nozik xususiyatlarini to'la saqlab qolgan holda ijro etuvchi an'anaviy cholg'u asboblari, ansambllar va orkestrlar ham mavjud bo'lib qolayotgani uchun ham to'g'ri, deb tan olinishi mumkin"¹.

Xalq cholg'ularida nota tizimi bo'yicha o'qitish O'quv yurtlarida nota tizimi bo'yicha ta'limning joriy etilishi. Milliy cholg'u ustaxonalarining faoliyati. 30-yillar o'zbek musiqa madaniyatining o'sish davri. Toshkentda birinchi musiqa oliy o'quv yurtining tashkil qilinishi. O'zbek davlat filarmoniyasi va nota tizimi bo'yicha ijro

¹ Атлас музыкальных инструментов народов СССР. «Музыка». М., 1975. С. 16.

etuvchi o'zbek xalq cholg'u orkestrining tuzilishi. Toshkent davlat konservatorisida "Xalq cholg'ulari" bo'limi va fakultetning ochilishi. Milliy musiqa cholg'ulariga bo'lgan talab va ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi. Ko'p ovozli milliy cholg'u jamoalarining faoliyati, turli cholg'ular uchun maxsus yozilgan asarlarning paydo bo'lishi. Fortepiano jo'rligida ijro etish. Musiqa asarini o'rganishda dutor partiyasi bilan birgalikda ijro etiladigan fortepiano partiyasini puxta o'rganish zarur. Fortepiano bilan birga ijro etishni musiqa asarini o'zlashtirish jarayonida boshlagan ma'qul. Shunda ijrochi o'z partiyasini o'zlashtirish bilan bir qatorda fortepianoda ijro etiladigan partiyani ham o'ziga singdirib boradi. Ba'zi sozandalar o'z partiyalarini oxirigacha o'zlashtirib bo'lganlaridan keyingina fortepiano bilan birgalikda ijro eta boshlaydi. Bu hol cholg'uchi uchun birmuncha qiyinchilik tug'diradi. Cholg'u va fortepiano ijrosi uchun yaratilgan musiqa asarlarini kuzatsak, unda quyidagi o'xshashliklarni uchratishimiz mumkin. Ba'zi musiqa asarlarida fortepiano cholg'uchi (solist)ga jo'r bo'lish vazifasini bajarsa, boshqa musiqa asarlarida cholg'u bilan fortepianoning partiyalari bir-birga teng va ma'lum darajada mustaqil xarakterga ega bo'ladi. Birinchi holda kuyni boshqarib borish asosan cholg'uchi (solist)ga yuklatilgan bo'lib, fortepiano faqat jo'rlik (akkompanement) vazifasini o'taydi. Bunda solist ijro etayotgan kuy mustaqil, ijrosi fortepianosiz ham ma'lum darajada tugallangan bo'ladi. Bunday musiqa asarlari o'zining tuzilishi bo'yicha nisbatan oddiy bo'lib, ulardan ta'limning boshlang'ich davrlarida foydalanish mumkin. Lekin bundan o'quvchi sozanda fortepiano partiyasiga e'tibor bermasa ham bo'laveradi, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bunday musiqa asarlarini ijro qilish paytida o'quvchi fortepianoda ijro etilayotgan akkordlar va ritmik shartlarni o'z ijrosi bilan birgalikda eshita olishi lozim. O'zbek xalq cholg'uchilarida ijroni o'rganayotgan yosh sozandalarda fortepiano bilan birgalikdagi ijro paytida ko'proq uchrab turadigan kamchiliklardan biri musiqa asari ijrosini fortepiano bilan bir vaqtda boshlay olmaslikdir. Bu paytda o'quvchining diqqati tamomila o'zining ijrosiga qaratiladi va natijada fortepiano jo'rliqi solistning ijrosi bilan bir vaqtga to'g'ri kelmay qoladi. Ijroni fortepiano bilan birgalikda boshlash ko'nikmasini shakillantirishda musiqa asarining birinchi tovushi boshlanishdan oldingi harakat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Buni asarning boshlanishidagi dirijorning qo'l harakati (auftakt)ga o'xshatish mumkin. Musiqa asari davomida cholg'uchi partiyasida ma'lum miqdorda pauzalar uchrab turadi. Bunday paytda fortepianodagi ijro odatda davom etadi. O'quvchi pauzalarning necha taktiligini eslab qolishoi bilan bir qatorda o'z ijrosining qachon boshlanishini ham puxta bilib olishi kerak. Bunda pauza davomidagi fortepiano ijrosini to'la anglab olishi yaxshi natija beradi.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasida an'anaviy va takomillashtirilgan milliy cholg'u asboblarning yonma-yon mavjudligi, shuningdek ularda ikki yo'nalishda - og'zaki an'anaviy va akademik yozma - ijrochilikning rivojlanganligi musiqiy jarayonlarning

o'zaro uyg'unlashuvi va boyishiga zamin yaratadi. Bu jarayon natijasida o'zbek milliy madaniyatining yanada yuksalishiga mustahkam asos vujudga keladi. Demak, milliy cholg'u asboblari modernizatsiya qilish jarayoni xalqning ma'naviy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, zamonaviy musiqa madaniyatining shakllanishi va kengayishida muhim omil vazifasini bajaradi.

Cholg'u asboblarning takomillashuvi nafaqat ularning texnik-ijrochilik imkoniyatlarini kengaytiradi, balki musiqiy janrlar rang-barangligi va badiiy saviyasining o'sishiga ham turtki beradi. Bu jarayonning ta'siri respublikaning madaniy hamda ijtimoiy hayotining turli jabhalarida sezilarli bo'lib, musiqa san'atining umumiy rivojiga xizmat qiladi. Takomillashtirilgan milliy cholg'ularning yaratilishi esa xalqaro nota tizimidan to'laqonli foydalanish imkonini tug'dirib, jahon musiqa adabiyotidan keng foydalanishga, o'quv va ijro repertuarining yangi namunalari bilan boyishiga yo'l ochdi.

Shubhasiz, yangilangan milliy cholg'u asboblarning umumiy musiqa ta'limini rivojlantirish, keng xalq ommasining musiqaga bo'lgan qiziqishini oshirishdagi o'rni beqiyosdir. Mazkur jarayon milliy cholg'ularda yangi, zamonaviy, akademik uslubdagi umumxalq ijrochilik madaniyatining shakllanishiga olib keldi.

Cholg'ularni takomillashtirish bilan bog'liq jarayonlarning musiqa madaniyati, tarbiya va jamiyat hayotiga ko'rsatadigan ko'p qirrali ta'siri milliy cholg'ularning ijtimoiy taraqqiyotdagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аведова Н.А. Искусство оформления узбекских музыкальных инструментов. Ташкент. 1966. .
2. Odilov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik san'ati tarixi. T., 1996.
3. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М., 1963, 1975.
4. Актуальные проблемы оркестрового исполнения на узбекских народных инструментах. Т., 1988.
5. Azimov K. O'zbek xalq cholg'ulari havaskorlik orkestrn bilan ishlash uslubi. T., 2002.
6. Беляев В. Музыкальные инструменты Узбекистана. М., 1933.
7. Берлиоз Г. О современной инструментовке. I-II Т. М., 1972.
8. Вызго Т., Петросянц А. Узбекский оркестр народных инструментов. Ташкент, 1962.
9. Вызго Т. Музыкальные инструменты Средней Азии. М., 1986.
10. Вопросы музыкального образования Узбекистана. Т., 1977.
11. Виноградов Б.С. Музыка Советского Востока. М., 1968.
12. Anvar Liviyev, O'zbek milliy cholg'usozlik tarixi, "Arnaprint", Toshkent 2005